

Denizli Valiliđi Yayınları

**DENİZLİ SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ**

27- 30 EYLÜL 1988

Denizli 1989

Yayına Hazırlayan : **Mehmet NİHAİÖZBEY**
Dizgi - Kapak : **Yağmur Ltd. Şti. - 354 04**
Baskı : **Bilal Ofset - 449 22**

DENİZLİ HAKKINDA TARİHİ VE KÜLTÜREL TEMEL BİLGİLER

Prof. Dr. Tuncer Baykara
(Ege Üniversitesi - İzmir)

Türk toplumunda, XIX. yy sonlarına gelinceye kadar, geleneklerden gelen bir bilgi birikimi vardı. Bu bilgilerde, tarihler kimi zaman içiçe girmiş olabilmekle birlikte, tarihî bakımdan sağlam esaslar bulunuyordu. Çünkü olayları yaratanlar, içinde yaşayanlar gördüklerini ve bildiklerini anlatmak suretiyle nesilden nesile intikal etmişti. Bu bilgiler, Denizli içinde veya çevresinde yaşayan halka aitti. Bu halk ise Türk ve müslüman idi. Dolayısıyla Denizli toprakları üzerinde yaşayan halkın, kendi geçmişi ile ilgili sağlam bir gelenek mirası mevcut idi.

XIX. yüzyılda Türk ülkesinin, iktisâdî ve teknik bakımdan güçsüzleşmesi, ordularımızın yenilgileri, insanımızda bir tedirginlik ve giderek, kendinden ve geçmişten nefret ve kopma eğilimi yarattı. Bu eğilim aydınlar da güçlü olmuş, halka inmesi ancak XX. yüzyılda ve onun ortalarına kadar uzamıştır. Fakat aynı süreç içinde, devletlerin güçlü olması ile geleneklerin, dinin, ve öteki hususların pek ilgisi olmadığı da ortaya çıkmış, aydınların bir kısmı eski kanaatlerini terketmişti. Ancak bu zaman içinde, Türk halkı içinde yaşayan geleneksel bilgiler hor görülüp küçümsendiği için kaybolup gitmişlerdir. Kaybolunca bir boşluk ortaya çıkmış, bu boşluğa doldurmak gereği ortaya çıkmıştır. Çünkü insanın zihninde biz kimiz, burada eski denberi mi oturuyoruz, bizden önce kimler vardı? ne oldular gibi sorular devamlı bulunur. Bu, ne kadar az gibi olsa, vardır ve insanlar cevap ararlar. Cevap için, geleneksel bilgilerde, fetih destanları, gelen boylar, hatta ilk evin, kulûbenin nerede kurulduğu dahi söylenirdi. Böylece insanlar, kendileri için sağlam bir temel de bulmuş olurlardı.

Günümüzde, birçok etki içiçe girmiştir. İki ilmî gerçeklerdir; ancak bu gerçekler, ülkemizde mahallî tarihe yönelik ilmî araştırmaların yetersiz ve çok eksik olması sebebiyle henüz gün ışığına çıkmamıştır. Böyle olunca, ansiklopedi, halka inen kitaplar ve öteki eserlerdeki bilgiler, eksik, yetersiz ve hepsinden ötede "millî açıdan" bazı mahsurlar da içermektedir. Gerçi, bu topraklarda doğup büyümüş bir tarihçi ve kültür insanı olarak biz, ilmî olarak geçmişin gün ışığına çıkmasını planlayıp, çalışmaya da başlamış idik. Ama bu konuda sanıyoruz ki hayli geç kalmışız. Ülkemizin olduğu gibi, Denizli'nin tarih ve kültür alanında temel gerçekleri, burada oturanlara verilmemiş, verememişizdir. Bazı eserler yok değil. Ama onlar da kendi kabukları içinde kalmışa benzemektedirler. Şimdi, ilmin, geleneksel bilgileri tarihî tenkide tabi tutarak, bu toprakların temel gerçeklerini ortaya koyma zamanı gelmiş, ve hatta geçmek üzeredir.

Mensubu bulunduğum Ege Üniversitesi Rektörlüğünden, Edebiyat Fakültesi Dekanlığı kanalıyla Tarih bölümüne bir yazı ve 20 sayfalık eki gönderilmişti (22.7.1988). Tarih bölümü başkanı da yazıyı, Denizli ile ilgim hasebiyle bana intikal ettirdi. Rektörlüğümüze yazı, YÖK'den yâni Yüksek Öğretim Kurumu'ndan gelmişti. Ona da Dışişleri Bakanlığında intikal etmiş; oraya da Hannover Başkonsolosluğu göndermiş. O yöreyi iyi bilen hemşehriler, belki daha etraflı bilgi de verebilirler. YÖK'ün yazısında "F.Almanya'nın Hannover kentinde kain Goslar gazetesi muhabirlerinin Mart 1988'de Denizli ilimize bağlı Kozlar köyüne yapmış oldukları gezi ve söz konusu gazetede bu konuda çıkan yazının İngiliz çevirisi "ekte gönderilmiş," ilgilerinizi rica ederim" diye bitmektedir.

Anlaşıldığına göre Goslar, Almanya'da Hannover'de tarihî bir kasabadır (nüfusu 1966 da 41.200, fakat 1950'de 50.100). Geçmişe de meraklı olan halkı, eskidenberi tarihe ilgi duymaktadır. Tavas'ın Kozlar köyünden Almanya'ya gidenlerden bazıları da buraya gelmiş, hatta içlerinden birisi Goslar da bir lokanta bile açmıştır. Neticede her iki ismin benzerliği, hatta 1928 öncesi haritalardan birisindeki Goslar imlâsı, Almanya'daki Goslar halkında yankı uyandırmıştır. Acaba her iki yerleşme aynı kökten mi geliyor? Bunun neticesinde 1988 martında bir gezi yapılmış, sonunda da bize kadar intikal eden yazılar yayınlanmıştır.

Kozlar, Tavas'a bağlı bir köydür; XVI.yy tahrirlerinde Kozlu diye geçen yer burası olmalıdır; 1891 Salnâmesinde de Qozlar imzâsıyla geçmekte olup, 41 emâkinde 223 nüfusu vardır. 1582 tarihinde de Kozlu'da 43 hanede 232 kadar nüfus hesaplanmaktadır. Hatta 1582'de burada oturan Türk boyu, Yaylacılık cemaati olarak kaydedilmiştir. Kozlar, 1980'de 1.082 nüfus iken, 1985 de bu sayı 967 ye düşmüştür.

Gazetenin iddiası çok büyük boyutludur. Goslar madenlere civar bir yer olduğundan, Tavas Kozlar'ında Krom madenlerine yakınlığı ilk akla gelendir. O zaman muhayyile işletilmiş, Haçlı Seferlerinde 2 ve 3. Haçlılara kadar gidilmiştir. Haçlıların Denizli'den geçmeleri, II.Haçlı ordusunun Kazıkbeli'nden geçerek Karaağaç yolu ile Antalya'ya ulaşması söz konusudur. Fakat onlar 3 Haçlı Seferinde Frederik Barbarossanın ordusunu esas alıyorlar. Bu ordudan, Türk saldırısı üzerine kaçıp dağılan Goslar köyünden gelen Alman haçlılar, dağlar arasında kaybolmuşlar, neticede Tavas'ın Kozlar'ını kurmuşlar olabilir. Bu senaryo yazıların temeli olup, çoğu olaylar buna göre izah ediliyor. Ancak gerçek hiç de böyle değildir. Koz yani çeviz çok yetişen yerden gelen Kozlu ismi, Anadolu'da pekçok yaygındır. Kozlunun Kozlar olması da çok önemli değildir; hele 1928' e, Atatürk'ün dil / alfabe değişikliğine kadar Goslar yazıldığı iddiası da gerçek değildir. Böyle olunca, bu ve benzeri yazılar, Türk halkının kafasını bulandırmaktan öteye gidememektedir. Ama bu etki, sanıldığından daha güçlüdür.

Gerçi benzeri, muhayyileye dayalı varsayımlara göre konuşanlar Türkler arasında da vardır. Bizce bu konuda yapılması gereken, yanlışları bulmak, onları düzeltmek kadar, doğrudan yalın ve açık gerçeğin ortaya konmasıdır. Yanlışlar üzerinde durmak, elbette ileri sürülen fikrin saçmalığını ortaya koyar ama, bizce asıl emek, Denizli'nin türk halkının tarihî ve kültürel esaslarını ortaya koymak, bunları belirlemektir. Bugün Kozlar için, tesâdüflerle yüksek devlet kademelerinden gelmiş olan, bir yazı, öteki gün başka yerler için de çoğalabilir. Artık Türk'lüklerinden, hiçbir şüphe olmamak gereken bu yöre halkı için de böylesine etkiler başlarsa, Anadolu'nun öteki yörelerine yönelik teşvik, telkin ve yazıların etkilerin gücünü hesaplayabilirsiniz.

II. Denizli adı:

Denizli, Anadolu'da erken devirlerden beri(XIII.yy.başı) Türkçe isim taşıyan nadir büyük merkezlerden birisidir. Gerçi bu ismin, kendi içindeki gelişmesi uzun sürmüş, bugünkü şeklini ancak XVI. yy sonlarında almıştır.

Ancak, Anadolu'nun diğer yörelerine nazaran Denizli yöresi, büyük şehirlerin Türkçe adlar taşıması bakımından dikkati çeker. Manisa, Kütahya veya Isparta'da Bizans dönemi adları değişerek devam etmiş, ancak Denizli, Aydın Güzelhisarı veya Yalvaç'da isimler Türkçe olmuştur. Denizli, bu geniş sahanın bir bakıma merkezi gibidir.

Denizli, hem bir şehir, yani iskân yeri, hem de bir vilâyetin adıdır. Onun bir vilâyete ad olması, daha yeni bir özelliktir. Gerçi bu ad, bir dönemde geleneksel adı Ladikiye/Ladik ile bir anılmıştır. Veya hiç olmazsa ilk kayıtlara Laodikeia'nın türkçeleşmiş olan Ladikiye geçmiş, kayıtlarda bu ad devam etmiştir. Ama halk, doğrudan Toğuzlu demiştir. Toğuzlu, şehrin, şimdiki yerinde kuruluşunda işaret etmektedir. Günümüzde de, bir yerleşme ayrı bir yere (3-5 km yakın) taşınırsa eski yerle bağlı gelenekler bir süre direnmeye devam eder. Denizli'de böyle olmuş, Laodikeia, Türkler devrinde pek az iskân edilmiş, şimdiki yerinde olan iskân yeri gelişmiştir. Bu yerin adı Toğuzlu dur; ancak kâtipler adını Ladik diye de yazarlar ki, buna dikkat etmek gerekir.

Toğuzlu adının gelişmesi, Türkçedeki sağır kefin gelişmesi biçiminde olmuştur; bir süre sonra kayıtlarda Tonguzlu biçimi de görülür ki, sonra bu Tonuzlu olacaktır. Hem en ifâde edelim ki, Denizli'nin aslı arap harfli imlasında da n sesi, kef ile yazılır; Bu adın gelişmesi türkçenin gelişmesiyle paraleldir ve Anadolu'daki öteki Tonuzlu'larda ayrı gelişmeyi yaşamışlardır. (Urla'nın Denizli köyü gibi).

Adın anlamı, domuzlar yeri demektir.Yörede çok domuz yaşadığından vaktiyle verilen bu ad, oraya yapılan yeni yerleşmenin de adı olmuştur. Türkler, şimdi olduğu gibi, vaktiyle bu türden isimlerden dolayı bir tedirginlik duymamışlardır (Sadeddin Köpek veyâ Öküz Mehmed Paşa gibi). Türkçedeki gelişme, Tonuzlu yerine Denizli'yi tercih ettirince adına uyan halk yakıştırmaları ortaya çıkmıştır ki, bunlar gerçek değil ama hoş şeylerdir.

Görülüyor ki, Denizli adı ile Türk bir şehirdir.

III. Denizli'nin coğrafi özellikleri:

Denizli, zaman içindeki görünümü ile, Çürüksu vâdisini esas almıştır. Bu vâdide antik devirde Laodikeia, Bizans devrinde Khonae merkez idi. Zaman zaman, bu esas parçaya, komşu yaylalar, yüksek ovalar da dahil olmuşlardır. Antik dönemdeki Phrygia 'nın sınırları da, bu esasa bağlı gibidir.

Türkler, XI. yy sonlarında, yörenin merkezi olan Laodikeia'yı fethetmişler, buraya bir askeri birlik koymuşlardı. Yörenin bu ilk fethi, destanî devirlerde unutulmuştur. Çünkü Bizans kaynaklarından biliyoruz ki, 119 da Alp-kara burada 800 kişilik bir askeri güçle bulunuyordu.

Alp-kara adı, Fransızcanın etkisiyle Pişara biçiminde bilinmiştir ilk defa. Nedense rahmetli Osman Turan, bu ismi XIII. yüzyılda görülen Beşâre ile birleştiriyor. Oysa Bizans kaynaklarında açıkça Alpikharas biçiminde yazılan bu isim, Alp-kara'dan başka şey değildir. Denizli'nin ismi bilinen ilk kumandanı, vâlisi Alp-kara'dır.

Denizli'ye komşu yaylalardan kuzeyde, günümüzde sadece bir kısmı dahil olan Eşme tarafları vardır. Burası, XIX. yy başlarında Denizli hassı kaymakamlığına dahildir. Ancak geç devirlerde, XIX. yy sonları ile günümüzde artık dahil

değildir. Çal, bir başka deyişle Menderes'in güney ovası, daha erken, 1890 larda Denizli ye katıldı. Işıklı-Şeyhli'nin merkezi olduğu Menderes'in orta- kuzey kısmı ise, XX. yy başlarında Denizli'ye katılmıştır.

Güneyde, Karaağaç ovası, muhtemelen XIII. yüzyılda Denizli ile aynı siyâsî teşkilât içinde idi. Sonradan burası kardeşlerden küçüğüne tâbi oldu: Hamid oğullarına. Denizli ise, İnançoğuları adıyla devam etti. Mendeşe beyliğine tâbi Tavvas yöresi de uzun yüzyıllar ayrı bir beyliğin parçası oldu. Burası da 1890 lı yıllarda Denizli'ye katıldı.

Görülüyor ki, Denizli'de bir merkez ova ve ona komşu, yüksek ovalar yaylalar vardır. Denizli bu iki özelliği, ova ve yüksek ova karakterini taşır.

Denizli, bu özelliği ile Osmanlı devrinde, bir sancak itibâr edilmemiştir. Burası, ana kısmı Kütühya, bir kısmı Hamid, kalanı Menteşe ye tâbidir. Geç dönemde Karahıksar'ı sahip de bu paylaşmada etkili oldu: Işıklı yöresi ile.

Denizli'de, coğrafya ile merkez aynıdır ; ama bunu karıştırmamak gerekir. Çal, bir coğrafyanın adıdır, iskan yeri, kasaba adı değildir. Aynı şekilde Karaağaç da öyle. Demirciköy, Çal kazasına merkezlik ettiği için, son yüz yılda Çal diye anılır olmuştur. Tıpkı Karaağaç kazasına merkezlik eden Acıpayam'ın ters bir olayla, kazaya da adını vermesi gibi.

Denizli idari birimi son yüzyılda oluşmasına rağmen, coğrafyadan gelen şartları bu vilayetin çok eskilerden beri varmış gibi bir manzara gösterir.

IV. Halk:

Denizli'nin, şimdiki sınırları içinde yaşayan halk, %100 Türk ve müslümanıdır. Bu nisbet, bundan 100 sene önce, 1884'de % 98,4 nisbetinde idi. Kalan nüfusun önemli bir kısmı, yüzyıllardır burada yaşayanlar olmayıp, sadece son yüzyıl da, yâni XIX. yüzyılda buraya gelip yerleşenler idi. Muhtemelen pek az nisbette yerli halk var idi.

Burada Türk nüfusuna girmeden önce, Türk fethi öncesindeki durumları söz etmek gerekir. Efesos'un yerini İstanbul'un alması, bir başka deyişle bütün yolların Roma'ya (ve ona ulaşan liman Efesos'a) çıkmaması etkisini Menderes vâdisinde göstermiştir. Şimdiki Aydın'ın yerinde olan Tralles gibi, Antiokhia, ve Laodikeia da gerilemişlerdir. Laodikeia, çevrenin önemli bir tarım merkezi de olduğundan tamamen sönmemişse de doğudaki Kolosae sönmüş, yerini Khonai şimdiki Honaz almıştır. Honaz, yalçın bir tepe üzerindeki kalesi ile gerçek bir Bizans kastrasıdır. Yâni saldırılara karşı direnebilecek bir yerdir. Aynı şekilde Dinar'ın yerinde olan Apamae tamamen sönmüş gibidir.

Bizans devrinde durum, halkın ovalardan kenarlara, vadi içlerine çekilmesi biçimindedir. Ovalar nisbeten boş kalmış gibidir. Bu durumda Türkler görüldüğü zaman, zaten nüfus Roma devrine göre daha az ve dağınık idi. XI . yüzyılda Türklerin görünmesi, ardından Türk fethi (1075'den sonra) şüphesiz Türklerin sayıca az oldukları bir dönem demektir. Fakat 1119 da Bizans karşı saldırısı ile Türkler Çürüksu vâdisinden atıldılar. Türkler gerçi, 1147 haçlı seferinde olduğu gibi, daha batılara kadar askerî birlik gönderiyorlardı. Ancak Türkler bu yıllarda Karaağaç ve Çardak yaylalarında gayri resmî olarak hakim idiler.

XII. yüzyılın son yarısı, Laodikeia için bildiğimiz bir mücadele dönemidir. 1176 Myryokefalon savaşı ile yöremiz yakından ilgilidir. Homa tahkimatı Türklerin denize ulaşmasına engel olduğu için yıkılacaktı. Ama yıkılmadı; bunun üzerine Türk akınları yeniden başladı.

İşte bu mücadeleli yıllarda, halk Türklerin gelişi üzerine batıya gitmekte idi. Mücadele uzun sürmekte olup, halk daha batıya , güvenilir yerlere gittiler .Bu

yavaş akının sonucu Türkler ülkeye giderek sayıca çok yerleştiler.

Balkanlarda yaşayan, sayıca da çoğunluğu çok yerde yaşayan Türkler, siyâsî hâkimiyet elden gidince, nasıl akın akın Anadolu'ya göçmüşlerse, Denizli yöresindeki yerli hristiyanlar da, akın akın kendi memleketlerine göçtüler. Bu göç olayı, neticesinde Selçuklu döneminde henüz farklar da sayıca çok yerleşmedikleri için ülkede insan gücü açığı dahi söz konusudur.

Ancak Hristiyanlardan yine de kalanlar olmuyor değildi. Gerçi bunların önemli bir kısmı, toplu olarak bazı şehirlerde kalıyorlardı. Bir misal vermek gerekirse, 1520 tarihlerinde artık bugünkü Acıpayam kazası topraklarında hiçbir hristiyan bulunmamaktadır. Bu misâli Denizli'nin çoğu yerleri için de söyleyebiliriz.

Türk arşivlerinde, muhtelif senelere ait sayım neticeleri bulunmaktadır. Bunlar üzerinde, istatistike dayalı bir çalışma yapmadım. Lâkin şunu kesinlikle söyleyebilirim ki, XVI. yüzyıl başlarında, şimdiki Denizli vilâyeti topraklarında yaşayan halkın %90 'ı Türk ve müslümandır. Bu rakam muhakkak ki, daha da artabilir. Ama eksilmez. 1580 yıllarında, 21 müslüman ve kefare mahallesi olan Denizli'de 1.228 nefer nüfûs kaydedilmiş, ki 44 neferi %3,58 kefare, kalan %96, 42 Türk-İslâmdır.

Doğduğum köy ve çevresi için incelemeler yaparken, halk arasındaki "yenici" lere de rastlamıştım. Yörede, bilmiş tanınan bazıları, bunların çok yeni müslüman olduklarını anlatırlar. Bu anlatılanların niçin "yenice" diye anıldıkları önemli değil. Lâkin doğduğum yer itibarıyla, 1520 de hiçbir gayri müslim bulunmayan bu köyde, hangi yenilerin müslüman olmalarından dolayı yenice diye anıldıklarını bugün yorumlayamıyorum. Tek ihtimal kalıyor, bu olay XIV-XV. yüzyıllarda olmuş olmalı ve halk arasındaki hatırası yüzyıllar boyu devam etmiş olmalıdır. Ama bu da nihâyet sadece bir tahmindir; "Yenice"ler bambaşka bir gerçeğin yankısı olabilir.

Son yüzyılların, özellikle 1877 felâketi sonrasının gelen Türklerden önce, yöredeki nüfus değişimi çok küçük nisbetlerde cereyan etmiş olmalıdır.

Burada bir hususa daha temas edelim. Denizli ve yöresinde, Honaz'da olduğu gibi, oturan yerli hristiyanlar, muhtemelen grek, yâni Helen kökenli de değillerdi. Nitekim onlar 1920 lerde Yatağan'a gelince, hepsinin Türkçe konuştuğu, çocukların "Maria Hala, Despina Teyze" dediklerini duyanlar hâlâ sağdır. Bu halk ise, yerli Hititlerin çocukları olabilir. Türkler ile apayrı ve Asya'dan gelenlerdir.

V. İskân yerleri :

Türklerin gelişi, yukarıda kısaca temas ettiğimiz gibi, Karaağaç, Çardak ve Çivril-Çal ovalarından olmuştur. Öncelikle buralarına yerleşme söz konusudur Hatta, çok daha yakından incelemediğim Karaağaç ovasındaki iskân, Tavas ve Denizli'ye göre 50 yıllık bir öncelik arzeder. Önce dinî nitelikli Alp'ler, gerideki halkın güvenliği için, boğazlara yerleşmişlerdir. Buradaki tekkeler, giderek, aşağıya kaymış, ama öncelikle düşman saldırısının ilk karşılandığı yerler olmuştur. Kazıkbeli civarındaki, sonradan çoğu Bektaşî tekkeleri olan Tekke-köyler, bu açıdan önemlidir. Meselâ Yatağan'daki Abdibeğ Sultan Tekkesi de böyle bir fonksiyonu olmuş olabilir. Fakat bizce olay, sınır gerisindeki halkın güvenliği meselesidir.

Denizli'de isimlerini en erken tesbit ettiğimiz iskân yerleri, XV. yy sonlarına kadar gider. Gerçi menkıbeler ve bazı vakfiyelerde de isimler vardır. Bunlarda isimler, öteki Denizli köyleri veya geç dönemlerdeki adlar gibi birkaç yönlüdür.

a- Türklerden önceki halkın verdiği ismin devamı olan isimleri: bunların

bir kısmı kesin, ama bir kısmı, başka izahını bilemediğimiz için böyle kabul edilebilir.

b- Bir kısım isimler yerleşen halkın boy, oymak veyâ reisinin ismini taşıyor: Karkın, Yazır Yüreğil, Afşar vs.

c- Bir kısmı, coğrafi özelliği dolayısıyla verilmiş adlardı ki bunlar da doğrudan Türk köyledir.

Denizli'nin köylerinin, son yüzyıl değişimleri dolayısıyla XIX. yüzyıldaki isimlerine bakılırsa, bu özellikler şu nispetlerde yansımaktadır: 1307/1891 Aydın Vilâyeti Salnamesi ne göre, isimlerin sadece %20 kadarı, geçmiş döneme ait izler saklamış olabilir. Geri kalan isimler, yukardaki özellikleri yansıtırlar.

Köy isimleri, eski adı yansıtmış olsa bile, orada oturanların hepsinin, daha erken devirlerden itibaren yerli hristiyan halkın nesli olduğu söylenemez. İsimler, orada bir iskânın varlığını ve devamını gösterebilir. Buradaki iskan, Türklerin de katılmasıyla devam etmiştir. Yerli halk, bir süre sonra, kendileri için elverişli yerlere çekilmiş ve gitmiş olmalıdırlar. Denizli merkezi veyâ Honaz gibi nisbeten kalabalık ve bir mahalle hâlinde kalabildikleri yerlerde, varlıklarını XIX. yy başlarına kadar devam ettirdiler. Bundan sonra ise, Türk idaresinin hoşgörüsü ile sayıları olağandışı bir suretle artmıştır. Ancak Denizli sancağındaki rum nüfus, İzmir veyâ Muğla gibi değildir. Buradaki yüzde nisbeti ile aynıdır:

1884 = % 98,4 1906= %98,4 ; aynı yıllarda Muğla'da Türk-İslâm nüfusu % 93 den, % 91' e inmiştir.

XIX. yüzyıldaki büyük savaşlar Türk nüfusunu büyük ölçüde etkilemiştir. Zaten bu etkileniş ve azalma öteki unsurların ihtirasını da kabartmış idi. Lâkin Denizli'de öteki unsurlar nisbeti önemsiz olduğundan, herhangi bir tehlike yok gibi idi. "Gibi idi" diyoruz ama, şimdilerde görülüyor ki, basit bir adın okunuş benzerliğinden, ne kadar derin ve köklü yorumlar yapılabilmektedir. Bu yorumları yapanlar Alman olduğundan, halkımız da ciddiye almaya meyâl gibidir.

VI. Kültür:

1. Türklerin daha XIII. yüzyılda köyler teşkil ettikleri Denizli'de, her köyde, mescid, büyüklerinde ve merkezî olanlarda câmide olmuştur. Her câmiin yanında ise mekteb bulunur. Mekteb, ilk eğitimi verdiği yerdir. İhtisas eğitimi, yüksek tahsil medrese de verilir.

Karaağaç köylerinden, meselâ Yatağan'da XVIII. yüzyılda mekteb olduğunu kesinlikle bildiğimiz için, öteki yerlerde de mekteb olabilir. Mekteb ve mescid, mahalle ve köyün temel iki unsurudur. Mescid imamı, aynı zamanda çocuklara temel ilk eğitimi veren mektebin de muallimidir. "Muallim" bu yönü ile erken Osmanlı devrinde mekteb hocasıdır.

Türk beylerinin ancak türkçe bilmeleri, çevrelerinde arapça ve farsça bilenlerin az oluşu sebebiyle, dinî kitaplardan türkçeye çevirme işi vardır. Denizli Beyleri, türkçeye eser çevirtme işin de çok istekli idiler. Onlar bu türden tercüme hareketlerini teşvik etmişlerdir.

XIX . yüzyılda mekteb ve medrese faaliyeti çok daha fazla arttı. Bir yandan da yeni usûle bağlı mektepler başladı. Lakin "mahalle mektebi" adıyla yeni mekteplerden ayrılan geleneksel mekteb, işlevini yakınlara kadar sürdürmüştür. Yakın zamana kadar mahallenin aklı başında erkek veyâ kadını çocuklara temel bilgileri vermeye devam etmişlerdir.

XIX. yüzyılda medrese sayısı, geçmiş döneme göre artmışa benzetilmektedir. Bir tesâdüf eseri olarak XIX. yüzyıl sonralarına ait olmak üzere Deniz-

li'deki bütün medreseleri biliyoruz.

2. Kültürü, edebî veyâ inançla ilgili olmaktan çıkarıp, ona hayatın bütün yönlerini kapsıyan bir anlam verirsek, Denizli köylerinin ve halkının kültürü derken, doğrudan hayat tarzını esas almak gerekir. Gerçi, küçük ayrıntılarda, komşu iki köy arasında dahi bazı farklılıklar söz konusu olabilir: Meselâ, 75 yaşındaki halamın, ana yönden köyü olan Yüreğil'den naklettiğine göre onlar "bahçe" bilmezler, her yere "tarla" derlermiş. Oysa Yatağan'da tarla ile bahçe ayrıdır. Bunun gibi ayrıntılar, hele yakın zamanlara gelindikçe çok daha olabilir. Bunların yorumu, eğer meseleye Türk hayatı esası ile yaklaşılmazsa değişik görüşlere yol açabilir. Bunun içindir ki, kültürden söz etmek çok daha dikkât ister.

Bazı abartmalar olmakla birlikte, nasıl Denizli ağzı, Batı Anadolu ağzından ayrılmazsa, Denizli kültürü de aynı şekildedir. Sadece, bazı farklı durumların yol açtığı ayrıntı da farklılıklar söz konusudur ki, bunun dışında hepsi de Türk kültürünün, henüz esasları tesbit edilememiş, edebî ve manevî çerçeveden yeni çıkmakta olan o devâsa kültürün içindedir.

Bu konuda, yorum yapabilmek için, vilayetın bütünü, komşu vilâyetler, Türkiye'nin bütünü ve nihâyet, öteki Türk ellerindeki durumu da az - çok bilmek gerekir. Şu küçük örnek, kültürde sadece Denizli çerçevesinde değil, Asya çerçevesinde, buradaki Türkler arasında da birliği gösterir: İsa Y. Alptekin, Kâşgâr ile ilgili hatıralarında Dakkâl'lardan söz ediyor. Ve Yatağan'lı olanlar bilir ki, Dakkâl'lar bir ailenin, sülâlenin adıdır. Eğer bu terim Kâşgâr'da görülmeseydi, bunu Gerekeçle ile izaha çalışırdık. Belki de başka dillerden kök aranırdı. Ama şimdi, bu iki merkezle ilgili bir yorum gerekmektedir.

Kendim bir tarihçi olmama rağmen, Yatağan hakkında, elverdiğince tafsilatlı bir kitap hazırlamaktaki amacım, hiç olmazsa Türk kültüründen bir parça olan Denizli'nin bir köyündeki gerçeği tesbit etmek idi. Çünkü küçük gerçekler, vilâyet, bölge ve nihâyet Türkiye ölçüsündeki Kültür gerçeğinin temeli idi. Bu temel için, başka kaynağa ihtiyaç yoktur. Kaynağın esası Türk'dür; ona çok küçük nisbette, temas ettikleri yerli halk etkili olmuş olabilir. Ama bu etki Denizli için, hiçbir zaman önemsenecek bir nisbete ulaşmamıştır.

Şimdi, sözlerimin başına dönerek, konuyu toparlıyalım. Bir yazılış benzerliğinden gidilerek, olağan dışı yorumlarla Türk halkının zihninin bulandırılmasına çare bulunmalıdır. Bunun için de, biz tarihçilerin, dilcilerin ve kültür tarihçilerinin de yardımıyla, Denizli El-kitabı hazırlaması gerekiyor. Çünkü ancak böyle, Goslar ile Kozlar'ın hiçbir bağının olmadığı, Kozlar'ın, XVI. yüzyılda Kozlu diye yazıldığı bilinince, öteki yorumlara gerek kalmaz. Böylece Anadolu'da yer yer Alman kanı ve insanı bulmak isteyenlerin hevesleri kaybolur.

Böyle bir el-kitabı, Denizli için belki 25-20 sahife içerecektir ; Kaza merkezleri için 4-5, fakat her köy için bir veyâ yarım sahifelik bir temel bilgi verilmelidir. Köyün adı, adının geçmiş yüzyıllardaki (eğer varsa) durumu, halkı ve özellikleri, mektep ve medrese durumu, öteki geçim özelliklerinin verilmesi gerekir. Böyle bir çalışmanın, bizce mükemmel olması, uzun zamana ihtiyaç duyurabilir. Ancak görülüyor ki, bunun gerçekleşmesi için bir an önce birşeyler yapmak gerekmektedir. Yoksa, hiç hristiyan olmayan hiçbir yabancı göz yokmuş gibi görünen Denizli'nin Tavas'ında, Kozlar gibi nice köy için de başkaları sahiplenmek isterler.